ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ
της 8ης Απριλίου 1976 *

Στην υπόθεση 43/75,

που έχει ως αντικείμενο αίτηση του COUR DE TRAVAIL των Βρυξελλών προς το Δικαστήριο, κατ' εφαρμογή του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ, με την οποία ζητείται, στο πλαίσιο της διαφοράς που εκκρεμεί ενώπιον του παραπέμποντος δικαστηρίου μεταξύ

Gabrielle Defrenne, πρώην αεροσυνοδού, κατοίκου Βρυξελλών — JETTE,

και

Société anonyme belge de navigation aérienne SABENA, με έδρα τις Βρυξέλλες,

η έκδοση προδικαστικής αποφάσεως ως προς την ερμηνεία του άρθρου 119 της Συνθήκης ΕΟΚ,

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ,

συγκείμενο από τους R. Lecourt, πρόεδρο, H. Kutscher και A. O'Keeffe, προέδρους τμήματος, A. M. Donner, J. Mertens de Wilmars, P. Pescatore και M. Sørensen, δικαστές,

γενικός εισαγγελέας: A. Trabucchi
γραμματέας: A. Van Houtte

* Γλώσσα διαδικασίας: η γαλλική.

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

(το μέρος που περιέχει τα περιστατικά παραλείπεται)

Σκεπτικό

1 Με απόφαση της 23ης Απριλίου 1975, η οποία περιήλθε στη γραμματεία του Δικαστηρίου στις 2 Μαΐου 1975, το COUR DU TRAVAIL των Βρυξελλών υπέβαλε, δυνάμει του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ, δύο ερωτήματα ως προς το αποτέλεσμα και την εφαρμογή του άρθρου 119 της Συνθήκης που αφορά την αρχή της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών για όμοια εργασία.

2 Τα ερωτήματα αυτά ανέκυψαν στα πλαίσια διαφοράς μεταξύ μιας αεροσυνοδού και του εργοδότη της, της βελγικής ανώνυμης αεροπορικής εταιρίας SABENA, η οποία αφορά την αποζημίωση που ζητεί η ενάγουσα στην κύρια δίκη για το λόγο ότι από τις 15 Φεβρουαρίου 1963 μέχρι την 1η Φεβρουαρίου 1966, υπέστη ως γυναίκα εργαζόμενη, από άποψη αμοιβής, δυσμενή διάκριση έναντι των αρρένων συναδέλφων της που εκτελούσαν την ίδια εργασία ως «ιπτάμενοι φροντιστές».

3 Σύμφωνα με την απόφαση περί παραπομπής, οι διάδικοι συμφωνούν ότι η εργασία της αεροσυνοδού είναι όμοια με την εργασία του φροντιστή, δεν αμφισβητείται δε, υπό τις δεδομένες συνθήκες, η ύπαρξη δυσμενούς διακρίσεως, κατά την εν λόγω περίοδο, από άποψη αμοιβών, εις βάρος της αεροσυνοδού.

Επί του πρώτου ερωτήματος (άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 119)

4 Με το πρώτο ερώτημα ερωτάται αν το άρθρο 119 της Συνθήκης «εισάγει μόνο του, απευθείας, στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους την αρχή της ισότητας των αμοιβών για όμοια εργασία μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών» και αν «παρέχει επομένως, ανεξάρτητα από κάθε εθνική ρύθμιση, το δικαίωμα στους εργαζομένους να προσφεύγουν ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων για την τήρηση της αρχής αυτής».

5 Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, ερωτάται ακόμη από πότε πρέπει να αναγνωριστεί το αποτέλεσμα αυτό.

6 Η απάντηση στο τελευταίο αυτό μέρος του πρώτου ερωτήματος θα δοθεί μαζί με την απάντηση στο δεύτερο ερώτημα.

7 Το ζήτημα του αμέσου αποτελέσματος του άρθρου 119 πρέπει να εξεταστεί βάσει της φύσεως της αρχής της ισότητας των αμοιβών, του στόχου που επιδιώκεται με τη διάταξη αυτή και της θέσεώς της στο σύστημα της Συνθήκης.

8 Το άρθρο 119 επιδιώκει διπλό σκοπό.

9 Αφενός, λαμβανομένου υπόψη του διαφορετικού βαθμού εξελίξεως των κοινωνικών νομοθεσιών των διαφόρων κρατών μελών, στόχος του άρθρου 119 είναι να αποφευχθεί ώστε, στα πλαίσια του ενδοκοινοτικού ανταγωνισμού, οι επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες σε κράτη που έχουν πράγματι καθιερώσει την αρχή της ισότητας των αμοιβών να τελούν σε μειονεκτική θέση από άποψη ανταγωνισμού έναντι των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε κράτη που δεν έχουν ακόμη εξαλείψει τις δυσμενείς διακρίσεις, από άποψη αμοιβών, εις βάρος των γυναικών εργαζομένων.

10 Αφετέρου, η διάταξη αυτή εντάσσεται στους κοινωνικούς στόχους της Κοινότητας, η οποία δεν περιορίζεται σε μια οικονομική ένωση, αλλά οφείλει να εξασφαλίσει συγχρόνως, με κοινή δράση, την κοινωνική πρόοδο και να επιδιώξει τη σταθερή βελτίωση των όρων διαβιώσεως και απασχολήσεως των ευρωπαϊκών λαών, όπως υπογραμμίζεται στο προοίμιο της Συνθήκης.

11 Ο σκοπός αυτός τονίζεται από το γεγονός ότι το άρθρο 119 περιλαμβάνεται στο κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στην κοινωνική πολιτική, του οποίου η εναρκτήρια διάταξη, δηλαδή το άρθρο 117, επισημαίνει την ανάγκη να προαχθεί η βελτίωση «των όρων διαβιώσεως και εργασίας του εργατικού δυναμικού κατά τρόπο που να επιτρέπει την εναρμόνισή τους με στόχο την πρόοδο».

12 Από το διπλό αυτό σκοπό, οικονομικό και κοινωνικό, προκύπτει ότι η αρχή της ισότητας των αμοιβών περιλαμβάνεται στις βάσεις της Κοινότητας.

13 Αυτό εξηγεί άλλωστε γιατί η Συνθήκη προέβλεψε την πλήρη εφαρμογή της αρχής αυτής ευθύς μετά το τέλος του πρώτου σταδίου της μεταβατικής περιόδου.

14 Κατά την ερμηνεία της εν λόγω διατάξεως, δεν μπορεί συνεπώς να αντληθεί επιχείρημα από τις βραδύτητες και τα εμπόδια που καθυστέρησαν την πραγματική εφαρμογή της ουσιώδους αυτής αρχής σε ορισμένα κράτη μέλη.

15 Ειδικότερα, το γεγονός ότι το άρθρο 119 εντάσσεται στο πλαίσιο της εναρμονίσεως των όρων εργασίας υπό την έννοια της προόδου επιτρέπει την απόρριψη της αντιρρήσεως ότι η εν λόγω διάταξη μπορεί να τηρηθεί με άλλο τρόπο παρά με την αύξηση των χαμηλότερων μισθών.

16 Κατά το γράμμα του άρθρου 119, πρώτη παράγραφος, τα κράτη μέλη οφείλουν να εξασφαλίζουν και να διατηρούν «την εφαρμογή της αρχής της ισότητος των αμοιβών για όμοια εργασία μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών».

17 Στη δεύτερη και τρίτη παράγραφο του ίδιου άρθρου προστίθενται ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με τις έννοιες της αμοιβής και της εργασίας που χρησιμοποιούνται στην πρώτη παράγραφο.

18 Για την εφαρμογή των διατάξεων αυτών, πρέπει να γίνει διάκριση, εντός του συνολικού πεδίου εφαρμογής του άρθρου 119, αφενός, μεταξύ των αμέσων και προφανών διακρίσεων που μπορούν να διαπιστωθούν με τη βοήθεια μόνο των αναφερόμενων στο εν λόγω άρθρο κριτηρίων της ταυτότητας της εργασίας και της ισότητας των αμοιβών και, αφετέρου, των εμμέσων και συγκεκαλυμμένων διακρίσεων που μπορούν να διαπιστωθούν μόνο βάσει λεπτομερέστερων εκτελεστικών διατάξεων, κοινοτικού ή εθνικού χαρακτήρα.

19 Δεν είναι πράγματι δυνατό να αγνοηθεί ότι η καθολική επίτευξη του στόχου που επιδιώκει το άρθρο 119 με την εξάλειψη όλων των διακρίσεων, αμέσων ή εμμέσων, μεταξύ γυναικών και ανδρών εργαζομένων, στα πλαίσια όχι μόνο κατ' ιδίαν επιχειρήσεων, αλλά και ολοκλήρων κλάδων της βιομηχανίας, ακόμη δε και της οικονομίας στο σύνολό της, μπορεί να συνεπάγεται σε ορισμένες περιπτώσεις τον καθορισμό κριτηρίων, η εφαρμογή των οποίων καθιστά αναγκαία τη λήψη πρόσφορων κοινοτικών και εθνικών μέτρων.

20 Η θεώρηση αυτή επιβάλλεται κατά μείζονα λόγο διότι οι σχετικές κοινοτικές πράξεις, που θα μνημονευθούν στην απάντηση επί του δευτέρου ερωτήματος, θέτουν σε εφαρμογή το άρθρο 119 προβαίνοντας σε διεύρυνση του αυστηρού κριτηρίου της «όμοιας εργασίας», σύμφωνα ιδίως με τις διατάξεις της συμβάσεως 100 περί ισότητας των αμοιβών της Διεθνούς Οργανώσεως Εργασίας του 1951, το άρθρο 2 της οποίας αναφέρεται στην ισότητα των αμοιβών για εργασία «ίσης αξίας».

21 Μεταξύ των αμέσων διακρίσεων που μπορούν να διαπιστωθούν με τη βοήθεια μόνο των κριτηρίων που παρέχει το άρθρο 119 πρέπει να περιληφθούν ιδίως εκείνες που έχουν την πηγή τους σε διατάξεις νομοθετικού χαρακτήρα ή σε

συλλογικές συμβάσεις εργασίας, δεδομένου ότι μπορούν να διαπιστωθούν βάσει καθαρώς νομικών αναλύσεων.

22 Το ίδιο ισχύει επίσης στην περίπτωση άνισης αμοιβής ανδρών και γυναικών εργαζομένων για όμοια εργασία, η οποία εκτελείται στην ίδια επιχείρηση ή υπηρεσία, ιδιωτική ή δημόσια.

23 Σε τέτοιες περιπτώσεις — όπως προκύπτει από τις ίδιες τις σκέψεις της αποφάσεως περί παραπομπής — ο δικαστής είναι σε θέση να καθορίσει όλα τα πραγματικά στοιχεία που του επιτρέπουν να κρίνει αν μια γυναίκα εργαζομένη λαμβάνει κατώτερη αμοιβή από ό,τι ένας άνδρας εργαζόμενος που εκτελεί την ίδια εργασία.

24 Τουλάχιστον σε τέτοιες περιπτώσεις, το άρθρο 119 μπορεί να εφαρμόζεται απευθείας και να γεννά συνεπώς υπέρ των ιδιωτών δικαιώματα που τα δικαστήρια οφείλουν να προασπίζουν.

25 Εξάλλου, κατά κανόνα, οι εθνικές διατάξεις που έχουν θεσπισθεί για την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών επαναλαμβάνουν κατ' ουσία απλώς τη διάταξη του άρθρου 119 όσον αφορά τις άμεσες διακρίσεις σε περίπτωση όμοιας εργασίας.

26 Από την άποψη αυτή, η βελγική νομοθεσία είναι ιδιαίτερα παραστατική, δεδομένου ότι το άρθρο 14 του βασιλικού διατάγματος 40 περί εργασίας των γυναικών, της 24ης Οκτωβρίου 1967, περιορίζεται στην επιβεβαίωση του δικαιώματος όλων των γυναικών εργαζομένων να προσφεύγουν ενώπιον του αρμόδιου δικαστηρίου ζητώντας την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών του άρθρου 119, στο οποίο γίνεται απλώς παραπομπή.

27 Κατά του συμπεράσματος αυτού δεν μπορεί να γίνει επίκληση της διατυπώσεως του άρθρου 119.

28 Δεν είναι κατ' αρχάς δυνατό να αντληθεί επιχείρημα κατά του αμέσου αποτελέσματος από το ότι στο εν λόγω άρθρο χρησιμοποιείται ο όρος «αρχή», δεδομένου ότι στη γλώσσα της Συνθήκης η έκφραση αυτή χρησιμοποιείται ακριβώς για να δηλώσει το θεμελιώδη χαρακτήρα ορισμένων διατάξεων, όπως προκύπτει παραδείγματος χάρη από τον τίτλο του πρώτου μέρους της Συνθήκης που είναι αφιερωμένο στις «αρχές» και από το άρθρο 113, κατά το οποίο η εμπορική πολιτική της Κοινότητας διαμορφώνεται επί «ενιαίων αρχών».

29 Η εξασθένηση της εν λόγω εννοίας μέχρι σημείου να περιοριστεί σε αόριστη ένδειξη, θα έθιγε έμμεσα τις ίδιες τις βάσεις της Κοινότητας και τη συνοχή στις εξωτερικές της σχέσεις.

30 Δεν είναι επίσης δυνατό να αντληθεί επιχείρημα από το γεγονός ότι το άρθρο 119 αναφέρεται ρητά μόνο στα «κράτη μέλη».

31 Διότι όπως έκρινε ήδη το Δικαστήριο σε άλλες περιπτώσεις, το γεγονός ότι ορισμένες διατάξεις της Συνθήκης απευθύνονται ρητά στα κράτη μέλη δεν αποκλείει τη δυνατότητα συγχρόνου παροχής δικαιωμάτων σε κάθε ιδιώτη που ενδιαφέρεται για την τήρηση των υποχρεώσεων που καθορίζονται κατά τον τρόπο αυτό.

32 Από το ίδιο το γράμμα του άρθρου 119 προκύπτει ότι η διάταξη αυτή επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση επιτεύξεως αποτελέσματος, το οποίο πρέπει να πραγματοποιηθεί επιτακτικά εντός ορισμένης προθεσμίας.

33 Η αποτελεσματικότητα της διατάξεως αυτής δεν μπορεί να θιγεί από το γεγονός ότι η υποχρέωση που επιβάλλεται από τη Συνθήκη δεν τηρήθηκε από ορισμένα κράτη μέλη και ότι τα κοινά όργανα δεν αντέδρασαν επαρκώς κατά της παραλείψεως αυτής.

34 Η παραδοχή του αντιθέτου θα δημιουργούσε τον κίνδυνο να αναχθεί η παράβαση του δικαίου σε ερμηνευτικό κανόνα, θέση που το Δικαστήριο δεν θα μπορούσε να λάβει χωρίς να έλθει σε αντίθεση προς την αποστολή που του αναθέτει το άρθρο 164 της Συνθήκης.

35 Το άρθρο 119, τέλος, κάνοντας μνεία των «κρατών μελών», αναφέρεται στα κράτη αυτά κατά την άσκηση όλων εκείνων των εξουσιών τους που μπορούν να συμβάλουν αποτελεσματικά στην εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών.

36 Κατά συνέπεια, αντίθετα προς τα εκτεθέντα κατά τη διαδικασία, η διάταξη αυτή πολύ απέχει από το να εξαντλείται σε παραπομπή στην αρμοδιότητα των εθνικών νομοθετικών εξουσιών.

37 Η αναφορά του άρθρου 119 στα «κράτη μέλη» δεν μπορεί επομένως να ερμηνευθεί ότι αποκλείει την επέμβαση της δικαστικής εξουσίας με απευθείας εφαρμογή της Συνθήκης.

38 Δεν μπορεί επίσης να γίνει δεκτή η αντίρρηση ότι η εφαρμογή από τα εθνικά δικαστήρια της αρχής της ισότητας των αμοιβών θα είχε ως συνέπεια την τροποποίηση των όσων συμφώνησαν οι συμβαλλόμενοι με πράξεις εμπίπτουσες στην ιδιωτική ή επαγγελματική αυτονομία, όπως οι ατομικές ή οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας.

39 Διότι, εφόσον το άρθρο 119 έχει επιτακτικό χαρακτήρα, η απαγόρευση των διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων επιβάλλεται όχι μόνο στις ενέργειες των δημοσίων αρχών, αλλά επεκτείνεται επίσης σε όλες τις συμβάσεις που έχουν σκοπό να ρυθμίσουν κατά συλλογικό τρόπο την έμμισθη εργασία, όπως και στις συμβάσεις μεταξύ ιδιωτών.

40 Στο πρώτο ερώτημα πρέπει συνεπώς να δοθεί η απάντηση ότι μπορεί να γίνεται επίκληση της αρχής της ισότητας των αμοιβών του άρθρου 119 ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, τα οποία οφείλουν να εξασφαλίζουν την προάσπιση των δικαιωμάτων που παρέχει η διάταξη αυτή στους ιδιώτες, ιδίως σε περίπτωση διακρίσεων που πηγάζουν άμεσα από νομοθετικές διατάξεις ή από συλλογικές συμβάσεις εργασίας, καθώς και σε περίπτωση άνισης αμοιβής γυναικών και ανδρών εργαζομένων για όμοια εργασία, όταν αυτή εκτελείται στην ίδια επιχείρηση ή υπηρεσία, ιδιωτική ή δημόσια.

Επί του δευτέρου ερωτήματος (εφαρμογή του άρθρου 119 και αντίστοιχες αρμοδιότητες της Κοινότητας και των κρατών μελών)

41 Με το δεύτερο ερώτημα ερωτάται αν το άρθρο 119 απέκτησε «ισχύ στο εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών δυνάμει πράξεων που θέσπισαν οι αρχές της Κοινότητας» ή αν πρέπει «να γίνει δεκτή επί του θέματος η αποκλειστική αρμοδιότητα του εθνικού νομοθέτη».

42 Όπως ελέχθη ανωτέρω, με το ερώτημα αυτό πρέπει να συνεξεταστεί και το ζήτημα του χρονικού σημείου από το οποίο πρέπει να αναγνωριστεί το άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 119.

43 Εν όψει του συνόλου των προβλημάτων αυτών, σκόπιμο είναι να καθοριστεί κατ' αρχάς η χρονολογική σειρά των πράξεων που θεσπίσθηκαν στο κοινοτικό πλαίσιο για να εξασφαλιστεί η εφαρμογή της διατάξεως της οποίας ζητείται η ερμηνεία.

44 Σύμφωνα με το γράμμα του άρθρου 119, η εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών έπρεπε να εξασφαλιστεί ομοιόμορφα το αργότερο μέχρι το τέλος του πρώτου σταδίου της μεταβατικής περιόδου.

45 Από τις πληροφορίες που παρέσχε η Επιτροπή προκύπτει ότι η εφαρμογή της αρχής αυτής παρουσιάζει εντούτοις αποκλίσεις και σημαντικές χρονικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων κρατών.

46 Ενώ σε ορισμένα κράτη μέλη η αρχή είχε κατ' ουσία πραγματωθεί ήδη πριν από την έναρξη της ισχύος της Συνθήκης, δυνάμει είτε ρητών συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων είτε κοινωνικής πρακτικής που καθιερώθηκε με συλλογικές συμβάσεις εργασίας, η πλήρης πραγματοποίησή της σημείωσε παρατεταμένες καθυστερήσεις σε άλλα κράτη.

47 Ενώπιον της καταστάσεως αυτής, τα κράτη μέλη έλαβαν στις 30 Δεκεμβρίου 1961, την παραμονή δηλαδή της ημερομηνίας εκπνοής της προθεσμίας που τάσσει το άρθρο 119, απόφαση σχετικά με την εξίσωση των μισθών ανδρών και γυναικών, με σκοπό να αποσαφηνισθεί από ορισμένες απόψεις το ουσιαστικό περιεχόμενο της αρχής της ισότητας των αμοιβών, επιβραδύνοντας όμως την εφαρμογή της βάσει ορισμένου χρονοδιαγράμματος.

48 Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, όλες οι διακρίσεις, άμεσες και έμμεσες, έπρεπε να εξαλειφθούν πλήρως μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1964.

49 Από τις πληροφορίες που παρέσχε η Επιτροπή προκύπτει πάντως ότι πολλά από τα παλαιά κράτη μέλη δεν τήρησαν το περιεχόμενο της αποφάσεως αυτής και ότι για το λόγο αυτό η Επιτροπή αναγκάστηκε, στα πλαίσια των καθηκόντων που της αναθέτει το άρθρο 155 της Συνθήκης, να συγκαλέσει τους αντιπροσώπους των κυβερνήσεων και τους κοινωνικούς εταίρους για να μελετήσουν την κατάσταση και να συμφωνήσουν τη λήψη μέτρων που είναι πρόσφορα για να προωθήσουν την πρόοδο προς την πλήρη επίτευξη του στόχου που επιδιώκει το άρθρο 119.

50 Οι εργασίες αυτές κατέληξαν στην κατάρτιση διαδοχικών εκθέσεων επί της καταστάσεως στα αρχικά κράτη μέλη, από τις οποίες η πλέον πρόσφατη, όπου ανακεφαλαιώνεται το σύνολο των στοιχείων, φέρει την ημερομηνία της 18ης Ιουλίου 1973.

51 Κατόπιν της εκθέσεως αυτής, η Επιτροπή γνωστοποίησε την πρόθεσή της να κινήσει, βάσει του άρθρου 169 της Συνθήκης, τη διαδικασία διαπιστώσεως παραβάσεως κατά των κρατών που δεν είχαν ακόμη, μέχρι την ανωτέρω ημερομηνία, εκπληρώσει τις υποχρεώσεις που επιβάλλει το άρθρο 119, χωρίς εντούτοις η προειδοποίηση αυτή να φέρει αποτέλεσμα.

52 Η Επιτροπή, μετά από ανάλογες επαφές με τις αρμόδιες αρχές των νέων κρατών μελών, δήλωσε στην έκθεσή της της 17ης Ιουλίου 1974 ότι, από την 1η Ιανουαρίου 1973, το άρθρο 119 ισχύει πλήρως έναντι των κρατών αυτών, τα οποία βρίσκονται έτσι, από την ημερομηνία αυτή, στην ίδια κατάσταση με τα αρχικά κράτη μέλη.

53 Το Συμβούλιο, από την πλευρά του, για να επισπεύσει την πλήρη εφαρμογή του άρθρου 119, εξέδωσε στις 10 Φεβρουαρίου 1975 την οδηγία 75/117, περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών που αφορούν την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών (ΕΕ ειδ. έκδ. τόμ. 05/002, σ. 42).

54 Η οδηγία αυτή αποσαφηνίζει από ορισμένες απόψεις το ουσιαστικό περιεχόμενο του άρθρου 119 και περιλαμβάνει επιπλέον διάφορες διατάξεις που σκοπό έχουν κατ' ουσία να βελτιώσουν τη δικαστική προστασία των εργαζομένων που ενδεχομένως θίγονται από τη μη εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών που θέτει το άρθρο 119.

55 Το άρθρο 8 της εν λόγω οδηγίας παραχωρεί στα κράτη μέλη προθεσμία ενός έτους για να θέσουν σε ισχύ τις προσήκουσες νομοθετικές, κανονιστικές και διοικητικές διατάξεις.

56 Από τη σαφή διατύπωση του άρθρου 119 προκύπτει ότι η εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων έπρεπε να εξασφαλιστεί πλήρως και αμετακλήτως κατά την εκπνοή του πρώτου σταδίου της μεταβατικής περιόδου, δηλαδή την 1η Ιανουαρίου 1962.

57 Η απόφαση των κρατών μελών της 30ής Δεκεμβρίου 1961, υπό την επιφύλαξη των αποτελεσμάτων που ενδεχομένως μπορούσε να έχει όσον αφορά την προώθηση και την επίσπευση της πλήρους εφαρμογής του άρθρου 119, δεν μπόρεσε να τροποποιήσει εγκύρως την τελική προθεσμία που τάσσει η Συνθήκη.

58 Διότι τροποποίηση της Συνθήκης μπορεί να επέλθει — υπό την επιφύλαξη ειδικών διατάξεων — μόνο με αναθεώρηση που διενεργείται σύμφωνα με το άρθρο 236.

59 Από τα ανωτέρω προκύπτει επιπλέον ότι ελλείψει μεταβατικών διατάξεων, η αρχή του άρθρου 119 αναπτύσσει πλήρως τα αποτελέσματα για τα νέα κράτη μέλη από την ημερομηνία ενάρξεως της ισχύος της Συνθήκης Προσχωρήσεως, δηλαδή από την 1η Ιανουαρίου 1973.

60 Η νομική αυτή κατάσταση δεν μπορούσε να μεταβληθεί με την οδηγία 75/117 η οποία, θεσπισθείσα δυνάμει του άρθρου 100 που αφορά την εναρμόνιση των νομοθεσιών, έχει ως στόχο να προωθήσει, με σύνολο μέτρων που πρέπει να ληφθούν σε εθνικό επίπεδο, την ορθή εφαρμογή του άρθρου 119, για την εξάλειψη ιδίως των εμμέσων διακρίσεων, χωρίς να μπορεί εντούτοις να εξασθενίσει την αποτελεσματικότητα του άρθρου αυτού ή να μεταβάλει τη διαχρονική ισχύ του.

61 Αν και το άρθρο 119 απευθύνεται ρητά στα κράτη μέλη επιβάλλοντάς τους την υποχρέωση να εξασφαλίσουν εντός ορισμένης προθεσμίας και να διατηρούν στη συνέχεια την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών, η υποχρέωση αυτή που ανέλαβαν τα κράτη δεν αποκλείει εντούτοις την επί του θέματος αρμοδιότητα της Κοινότητας.

62 Αντίθετα, η ύπαρξη αρμοδιότητας της Κοινότητας προκύπτει από το ότι το άρθρο 119 εντάσσεται στους στόχους της Κοινότητας στα πλαίσια της «κοινωνικής πολιτικής», που αποτελεί αντικείμενο του τίτλου III, ο οποίος περιλαμβάνεται στο τρίτο μέρος που είναι αφιερωμένο στην «πολιτική της Κοινότητος».

63 Ελλείψει οποιασδήποτε ρητής αναφοράς του άρθρου 119 στις αρμοδιότητες που πρέπει ενδεχομένως να ασκήσει η Κοινότητα για την εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής, είναι ενδεδειγμένη η αναφορά στο γενικό σύστημα της Συνθήκης και στα μέσα που αυτή παρέχει, όπως προβλέπονται στα άρθρα 100, 155 και, ενδεχομένως, 235.

64 Καμία εκτελεστική διάταξη, είτε θεσπίστηκε από τις κοινοτικές είτε από τις εθνικές αρχές, δεν θα μπορούσε εντούτοις να θίξει το άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 119, όπως εκτίθεται στην απάντηση επί του πρώτου ερωτήματος.

65 Στο δεύτερο ερώτημα πρέπει συνεπώς να δοθεί η απάντηση ότι η εφαρμογή του άρθρου 119 έπρεπε να έχει εξασφαλιστεί πλήρως από τα παλαιά κράτη μέλη από την 1η Ιανουαρίου 1962, ημερομηνία ενάρξεως του δεύτερου σταδίου της μεταβατικής περιόδου, και από τα νέα κράτη μέλη από την 1η Ιανουαρίου 1973, ημερομηνία ενάρξεως της ισχύος της Συνθήκης Προσχωρήσεως.

66 Η πρώτη από τις προθεσμίες αυτές δεν τροποποιήθηκε με την απόφαση των κρατών μελών της 30ής Δεκεμβρίου 1961.

67 Η οδηγία 75/117 του Συμβουλίου δεν θίγει το άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 119, το οποίο αναπτύσσεται στην απάντηση επί του πρώτου ερωτήματος, η δε

προθεσμία που ορίζεται στην εν λόγω οδηγία δεν επηρεάζει τις προθεσμίες που τάσσουν αντίστοιχα το άρθρο 119 της Συνθήκης ΕΟΚ και η Συνθήκη Προσχωρήσεως.

68 Ακόμη και στους τομείς στους οποίους το άρθρο 119 δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα, η διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως επιφυλάσσουσα αποκλειστική αρμοδιότητα στον εθνικό νομοθέτη για την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών, δεδομένου ότι η εφαρμογή αυτή μπορεί να προκύπτει, εφόσον είναι αναγκαίο, από τη συνδρομή κοινοτικών και εθνικών διατάξεων.

Επί της διαχρονικής ισχύος της παρούσας απόφασης

69 Οι Κυβερνήσεις της Ιρλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου επέστησαν την προσοχή στις συνέπειες οικονομικού χαρακτήρα που θα μπορούσαν να προκύψουν από την εκ μέρους του Δικαστηρίου αναγνώριση του αμέσου αποτελέσματος των διατάξεων του άρθρου 119, διότι τέτοια απόφαση θα μπορούσε να προκαλέσει, σε πολλούς κλάδους της οικονομικής ζωής, διεκδικήσεις που θα ανέτρεχαν στην ημερομηνία από την οποία θα αναγνωριζόταν το αποτέλεσμα αυτό.

70 Λαμβανομένου υπόψη του υψηλού αριθμού των ενδιαφερομένων προσώπων, τέτοιες διεκδικήσεις, απρόβλεπτες για τις επιχειρήσεις, θα μπορούσαν να έχουν σοβαρές συνέπειες στην οικονομική κατάσταση των επιχειρήσεων, μέχρι σημείου να οδηγήσουν ορισμένες από αυτές στην πτώχευση.

71 Οι πρακτικές συνέπειες κάθε δικαστικής αποφάσεως πρέπει βέβαια να σταθμίζονται με περίσκεψη, όχι όμως μέχρι σημείου να κάμπτεται η αντικειμενικότητα του δικαίου και να διακυβεύεται η μελλοντική εφαρμογή του, λόγω των επιπτώσεων που μια δικαστική απόφαση μπορεί να συνεπάγεται για το παρελθόν.

72 Εντούτοις, λόγω της συμπεριφοράς πολλών κρατών μελών και της στάσεως της Επιτροπής, της οποίας έλαβαν επανειλημμένα γνώση οι ενδιαφερόμενοι κύκλοι, σκόπιμο είναι να ληφθεί κατ' εξαίρεση υπόψη το γεγονός ότι τα ενδιαφερόμενα μέρη αναγκάστηκαν, για παρατεταμένη περίοδο, να τηρούν πρακτική αντίθετη προς το άρθρο 119, αν και μη ακόμη απαγορευόμενη από το εθνικό τους δίκαιο.

73 Η παράλειψη της Επιτροπής να ασκήσει κατά των οικείων κρατών μελών προσφυγή λόγω παραβάσεως δυνάμει του άρθρου 169, παρά τις εκ μέρους της προειδοποιήσεις, ήταν ικανή να παγιώσει μια εσφαλμένη εντύπωση όσον αφορά τα αποτελέσματα του άρθρου 119.

74 Υπό τις συνθήκες αυτές, πρέπει να γίνει δεκτό ότι, εφόσον είναι άγνωστο το συνολικό επίπεδο στο οποίο θα είχαν καθοριστεί οι αμοιβές, επιτακτικοί λόγοι ασφάλειας του δικαίου όσον αφορά το σύνολο των διακυβευομένων συμφερόντων, δημοσίων και ιδιωτικών, εμποδίζουν καταρχήν να τεθούν υπό αμφισβήτηση οι αμοιβές για παρελθούσες περιόδους.

75 Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να γίνει επίκληση του αμέσου αποτελέσματος του άρθρου 119 προς υποστήριξη διεκδικήσεων σχετικά με αμοιβές αναγόμενες σε περιόδους προγενέστερες της ημερομηνίας της παρούσας απόφασης, εξαιρουμένων των εργαζομένων που άσκησαν προηγουμένως ένδικο βοήθημα ή ισοδύναμο μέσο έννομης προστασίας.

Για τους λόγους αυτούς,

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ,

κρίνοντας επί των ερωτημάτων που του υπέβαλε το COUR DU TRAVAIL των Βρυξελλών με απόφαση της 23ης Απριλίου 1975, αποφαίνεται:

1) Μπορεί να γίνεται επίκληση της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων που ορίζεται από το άρθρο 119 ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, τα οποία οφείλουν να εξασφαλίζουν την προάσπιση των δικαιωμάτων που παρέχει η διάταξη αυτή στους ιδιώτες, ιδίως σε περίπτωση διακρίσεων που πηγάζουν άμεσα από νομοθετικές διατάξεις ή από συλλογικές συμβάσεις εργασίας, καθώς και σε περίπτωση άνισης αμοιβής γυναικών και ανδρών εργαζομένων για όμοια εργασία, όταν αυτή εκτελείται στην ίδια επιχείρηση ή υπηρεσία, ιδιωτική ή δημόσια.

2) Η εφαρμογή του άρθρου 119 έπρεπε να έχει εξασφαλιστεί πλήρως από τα παλαιά κράτη μέλη από την 1η Ιανουαρίου 1962, ημερομηνία ενάρξεως του δεύτερου σταδίου της μεταβατικής περιόδου, και από τα νέα κράτη μέλη από την 1η Ιανουαρίου 1973, ημερομηνία ενάρξεως της ισχύος της Συνθήκης Προσχωρήσεως. Η πρώτη από τις προθεσμίες αυτές δεν τροποποιήθηκε με την απόφαση των κρατών μελών της 30ής Δεκεμβρίου 1961.

3) Η οδηγία 75/117 του Συμβουλίου δεν θίγει το άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 119, η δε προθεσμία που ορίζεται στην εν λόγω οδηγία δεν επηρεάζει τις προθεσμίες που τάσσουν αντίστοιχα το άρθρο 119 της Συνθήκης ΕΟΚ και η Συνθήκη Προσχωρήσεως.

4) Ακόμη και στους τομείς στους οποίους το άρθρο 119 δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα, η διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως επιφυλάσσουσα αποκλειστική αρμοδιότητα στον εθνικό νομοθέτη για την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών, δεδομένου ότι η εφαρμογή αυτή μπορεί να προκύπτει, εφόσον είναι αναγκαίο, από τη συνδρομή κοινοτικών και εθνικών διατάξεων.

5) Εξαιρουμένων των εργαζομένων που άσκησαν προηγουμένως ένδικο βοήθημα ή ισοδύναμο μέσο έννομης προστασίας, δεν μπορεί να γίνει επίκληση του αμέσου αποτελέσματος του άρθρου 119 προς υποστήριξη διεκδικήσεων σχετικά με αμοιβές αναγόμενες σε περιόδους προγενέστερες της ημερομηνίας της παρούσας απόφασης.

Κρίθηκε από το Δικαστήριο στο Λουξεμβούργο στις 8 Απριλίου 1976.

Lecourt Kutscher O'Keeffe Donner

Mertens de Wilmars Pescatore Sørensen

Δημοσιεύτηκε σε δημόσια συνεδρίαση στο Λουξεμβούργο στις 8 Απριλίου 1976.

Ο γραμματέας
A. Van Houtte

Ο Πρόεδρος
R. Lecourt